

בא לקלל ונמצא מברך

שלמה זנד, מתי ואיך הומצאה ארץ-ישראל? אור-יהודה: כנרת, זמורה ביתן, תשע"ב, עמ' 320

'קרעי הזיכרונות החגים כציפורים עלומות מעל חיבורי הנוכחי כרוכים בחיי הצעירים ובמלחמת הארץ הראשונה שהשתתפתי בה. חשוב לי להביא אותם בפתח ספר זה על מנת לחשוף, למען השקיפות והיושרה, את הרקע האמוציונלי ליחסי האינטלקטואלי כלפי מיתולוגיות של אדמה לאומית, קברי אבות קדומים ואבנים גדולות ומסותתות' (עמ' 11).

המסה החדשה על 'המצאת ארץ-ישראל', פרי עטו של ההיסטוריון פרופ' שלמה זנד, היא חוליה נוספת במיזם פירוק 'מיתוס-העל ההיסטורי על עמ-גולה ונודד' (עמ' 20), חוליה שנועדה 'לנתק את קשר הזיכרון בין ארץ האבות לבין החוויה היהודית' (שם). אחרי שהוכיח בספרו הקודם כי היהודים אינם 'עם'¹, בא המחבר להוכיח בספר שלפנינו את מה שידוע לכל חוקר לאומיות ומוסכם על כל חוקרי הציונות: ארץ-ישראל כמושג גאופוליטי נולדה רק בעת החדשה. המסה נפתחת בפרק אוטוביוגרפי. המחבר ביקש

לעגן את עיוניו ההיסטוריים בדימויה של פיסת הארץ צרת המותניים שבין הים התיכון למדבר, בסיפור חוויות ימי נעוריו ועלומיו. הקורא את הווידוי האישי הנרגש של ההיסטוריון התל-אביבי נחשף למפגשים המחרידים, לעתים גם המגוחכים, שחווה אדם צעיר ורגיש, עם צדדיה המכוערים של הלאומנות הישראלית העממית, כפי שזו הייתה לפני כמעט שני דורות. לטעמי הדרך שבה מחבר זנד את סיפור קורותיו כחיילי ישראל שהיה עד בשנות השישים של המאה הקודמת למעשה נפשע של רצח ושוד שבוצע בידי חיילים ישראלים פורעי חוק, לבין המפעל הציוני ליצירת זיקה מחודשת בין היהודים לארץ האבות,² היא תחבולה פשטנית למדי של תועמלן פוליטי. אכן בוצעו פשעים במלחמות ישראל (ויש לחשוש שיבוצעו גם בעתיד) בידי עבריינים שיכורי כוח ותאבי בצע – אך אינני זוכר מלחמה אחת בתקופה המודרנית, תהא הצדקתה הרעיונית אשר תהא, שלא היו בה מעשים דומים, ואף נוראים הרבה יותר. האם זיקתם של הישראלים לטריטוריה זו או אחרת היא שהולידה את הפשע שמתאר זנד? לדעת המחבר התשובה היא: כן! זאת ועוד, המחבר ממקד את קטעי הזיכרונות שלו במקרים שרובם קשורים לקצה הלאומני ביותר של החברה הישראלית (למשל דברי אלוף פיקוד המרכז רחבעם זאבי המנוח באוזני חיילים על שטחי עבר הירדן המזרחי [עמ' 117]), אך מוליך את הקורא הישר מגילויי קיצוניות אלו אל דיון ביקורתי בלאומיות היהודית בכללה. מסקנת הפרק האוטוביוגרפי, עוד לפני שקראנו ולו מילה אחת במקורות ההיסטוריים, ברורה וחדה כתער: הציונות, תנועה נפשעת ותאבת כוח, השתלטה בעת החדשה על תודעת העדה הדתית היהודית והפקיעה מן היהודים את ערכי היהדות, ובתוכם זיכרון ארץ האבות הקדומה, לטובת 'גאולת קרקע כוחנית' (עמ' 40) בעלת אופי חילוני.

1 ש' זנד, מתי ואיך הומצא העם היהודי, תל-אביב 2008. ראו: י' ברטל, 'המצאת ההמצאה' ציון, עו (תשע"א), עמ' 509-521; ד"ר פנסלר, "מתי ואיך הומצא העם היהודי" וקן ההיסטוריה החדשה, שם, עמ' 522-531.
2 'הרצח כנראה שוכן בתוכי עד היום אם אני כותב עליו, הוא גם לימד אותי שסיטואציה של הרבה כוח יכולה ליצור לא רק רשע משחית [...] אלא גם תחושת אדנות בלתי נסבלת, אדנות על בני אדם אחרים ובסופו של יום, אדנות על מקום' (עמ' 16).

זנד מוליך את הקוראים בספר במסלול ארוך וגדוש מובאות לחשיפת ילקוט השקרים הציוני על ארץ-ישראל. הפרק הראשון בספר עוסק בהרחבה ב'פענוח התהליך האיטי והמכריע של הטריטוריאליזציה של הפוליטיקה' (עמ' 65). זנד מציג בו את גלגוליו ההיסטוריים של המושג מולדת מן העת העתיקה אל הלאומיות האירופית של העת החדשה. הוא עומד על המעבר שחוללו התנועות הלאומיות המודרניות מתחושת שייכות למרחב פיזי וחברתי קטן ומוכר (עיר, קהילה אזרחים) אל נאמנות לטריטוריה לאומית רחבה ולא מוכרת. בעקבות חוקר הלאומיות בנדיקט אנדרסון קובע המחבר כי צמיחתה של מדינת הלאום המודרנית העניקה לשטחים ולגבולות מובנים חדשים לחלוטין. אלו סייעו לסוכני התנועות הלאומיות, שהופיעו החל מסוף המאה השמונה-עשרה, לדמיין ולעצב בזמן ובמרחב את הלאום הנבחר שלהם.

פרקו השני של הספר עוסק ביחסם המשתנה של היהודים לטריטוריה הקטנה לחופי הים התיכון שבחלק ממנה נמצאת היום מדינת ישראל. זנד מציג בהרחבה את המיזם הציוני, שהחל לדבריו בשלהי המאה התשע-עשרה, לברוא מ'ארץ המוצא המדומינת' (עמ' 78) שמסופר עליה בטקסטים הדתיים המקודשים, מולדת ארצית בעלת ממד היסטורי-פוליטי. התנ"ך של הציונים 'החל ללבוש אדרת מחודשת כספר לאומי' (שם); מרד החשמונאים הולאם בידי הלאומיים מתוך עמעות אופיו הדתי והפך להתקוממות פטריוטית שנועדה להגן על הארץ מפני פולשים זרים (עמ' 97); המרד הגדול של שנת 66 ברומאים נעשה בתנועה הלאומית המודרנית ציון דרך היסטורי בשאיפה לקוממיות יהודית (עמ' 105); תנועה זו גם העזה למרוד בשלוש השבועות הידועות, חסידיה עלו בחומה ויצאו כריש גלי נגד מה שזנד מכנה 'ההתנגדות העצומה להצבת הסובייקט

האנושי כגורם פעיל בהיסטוריה' (עמ' 110); 'בשלהי המאה השמונה עשרה', מסכם המחבר את הצגת הניגוד בין היחס המסורתי לארץ הקודש ובין העמדה הציונית כלפי ארץ-ישראל, 'דגע לפני התחלת הזעזועים הלאומיים [...] דרו בפלסטינה פחות מ-5000 יהודים [...] המספר המועט של היהודים הפלסטינים, הכולל את כל ההגירות ועולי-הרגל שנתקעו במקרה בארץ, מלמד יותר מכל טקסט כתוב על אופייה של זיקת הדת היהודית לארץ הקודש עד אותה עת' (עמ' 123).

בפרק השלישי נדרש המחבר להשפעתו הגדולה של האוונגליזם הנוצרי על עליית רעיון שיבת ציון המודרנית. זאת לאחר שדן באריכות בשוליותה של ארץ-ישראל של מטה בקהילות היהודים לאורך ימי הביניים, וקבע כי 'היהודים לא שכחו את ירושלים [...] אך זיקה זו לא תורגמה לדחף להתחבר אל הארץ באופן ממשי, לדרוך עליה, לתור בה, ולהתוודע אל הגיאוגרפיה שלה' (עמ' 129). זעזועי הרפורמציה של ראשית העת החדשה עשו את התנ"ך לטקסט מכונן בתרבות אירופה והביאו בסופו של דבר להתעוררות רעיון שיבת ציון הנוצרי: 'לא במקרה נולד הרעיון ה"ציוני" הראשון לא בקרב יהודים החיים על קו התפר שבין מרכז אירופה ומזרחה, כפי שהתרחש 300 שנים מאוחר יותר, אלא דווקא באווירה המהפכנית-דתית של האי הבריטי' (עמ' 150).³

בפרק הרביעי של הספר מוצגים הזרמים השונים שהתנגדו – ושממשיכים להתנגד – ל'הלאמת' עיקרי השיח היהודי הדתי – ליברלים

3 המחבר מביא כאסמכתא לדבריו את עבודת המחקר הידועה של מ' ורטה 'רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטנטית באנגליה בשנים 1790-1840', ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 158. מדובר בפרסום שראה אור בכתבי העת המוביל של האסכולה הירושלמית הציונית, ועוד בימים שבהם נערך בידי שני האבות המייסדים של ההיסטוריוגרפיה הציונית, פרופ' בן-ציון דינור ופרופ' יצחק בער.

הציוני, היהודי והישראלי על מרחב הכפר הערבי שעליו בנויה היום לתלפיות האוניברסיטה של העיר העברית הראשונה, היא מעין מקרה חקר בזעיר אנפין של ניכוס הארץ על ידי הזיכרון הכוחני של העם המתנחל (עמ' 278), קובע המחבר בסיום הספר, וחותר את המסע המודרך במסלול חשיפת ילקוט השקרים הציוני.

שני רבדים לטקסט של 'מתי ואיך הומצאה ארץ-ישראל?': רוברד היסטוריוגרפי-מחקרי ורוברד פרשני-אידאולוגי. הבחנה בין הרבדים הטקסטואליים הללו תסייע לקוראי הספר לעמוד על טיבה של המסה הפוליטית שלפניהם. בין שני הרבדים האמורים שורר מתח, ולעתים הם מעבירים לקוראים מסרים מנוגדים בתכלית. הרובד ההיסטוריוגרפי-המחקרי גרוש מידע היסטורי ועתיר אסמכתאות. אולם בכל מה שמביא זנד בחלק זה של ספרו אין אפילו חידוש מחקרי אחד. אין הוא מוסיף ולו ידיעה חדשה אחת או תוכנה שלא הועלתה כבר לעניין התמורות שחלו בזיקת היהודים לכברת הקרקע מרובת השמות ועתירת זיכרונות העבר החלופיים שהוא חוזר ומכנה 'ארץ-ישראל', במירכאות.⁴ לא עלה בידי לגלות ברובד המחקרי של החיבור קביעה כלשהי שכותבי ההיסטוריה הציונים או הוגי דעות בולטים של התנועה הלאומית לא היו מסכימים עמו עליה! הסיפור ההיסטורי שמביא זנד ברובד זה של הטקסט נאמן בקווים כלליים לנוסח המקובל בכתיבה הציונית הישנה והטובה. הרי מה שאירע, לשיטתו של המחבר, במהלך תולדות היהודים:

א. עד חורבן הבית השני, בשנת 70 לסה"נ, לא נתפסה הטריטוריה שעליה שוכנת היום מדינת ישראל בתור 'ארץ-ישראל'.

ושמרנים, אנשי תנועת הרפורמה ודוברי החרדיות האנטי-ציונית. אופיינית להתנגדות זו האמירה האנטי-לאומית הבוטה שמצטט זנד מן הספר 'אור לישרים: נגד השיטה הציונית': 'עם הספר אנחנו, ולא מצאנו וראינו בספר הספרים התנ"ך, לא במשנה ולא בתלמוד, והמדרשים והאגדות אשר לרבותינו הקדושים ז"ל את השם "לאומיות" (עמ' 195). המהפכה הציונית, כך מסכם המחבר, הצליחה בסופו של דבר להלאים את עיקרי השיח הדתי היהודי ועשתה מארץ הקודש טריטוריה מוגדרת השייכת לאומה היסטורית. היסטוריונים ציונים, חוקרי תנ"ך וגאוגרפים עמלו להציב את ארץ-ישראל במרכז החוויה היהודית ותרמו לייצור זיכרון קיבוצי חדש 'שהקפיד ללוש את העבר היהודי ולהפוך אותו לטריטוריאלי יותר' (עמ' 209). לא פלא אפוא, כותב זנד, 'שמנסחי מגילת העצמאות מ-1948 ראו כמובן מאליו להצדיק את הקמת מדינת ישראל בארץ-ישראל בתוקף זכותם הכפולה, הטבעית וההיסטורית' (עמ' 212). והוא פוסק: 'הציונות לא הייתה כלל המשך ליהדות אלא שלילתה [...] הטריטוריאליזציה הלאומית של מערכת הזיקות הדתיות הייתה מהישגיה החשובים של הציונות' (עמ' 252).

הספר נחתם, בדומה לצורה שבה נפתח, בפרק בעל אופי אוטוביוגרפי-חוייתי: מחשבותיו של המחבר הכותב את הדברים בחדרו בקמפוס של אוניברסיטת תל-אביב, הניצב על אדמות הכפר הערבי שיח'-מונס, שפונה מתושביו באביב 1948. זנד מעמת את הזיכרון היהודי המעובד והמשוחזר שהיה לנשמת אפה של התנועה הציונית' (עמ' 270) עם הזיכרון 'הקצר' של פליטי תש"ח, ומפנה את תשומת לבנו ל'פוליטיקת הזיכרון' המיוצגת על אדמות הכפר הערבי הנטוש – ארבעה מוזאונים של זיכרון יהודי, ציוני וארץ-ישראלי עומדים בפינות שונות של שיח'-מונס ומציפים אותו בשפע של 'זיכרון יהודי'. השלטת הזיכרון

4 לעומת זאת השם פלסטינה מובא בספרו של זנד ללא כל תוספות.

ישראל', עשוי היה הקורא הבקי בספרות המחקר העשירה על הארץ ותולדותיה לסבור כי לפניו חיבור 'ציוני' ישן, שמרני משהו ובעל זיקה קלושה למדי למצב המחקר העכשווי. כל הדברים שמנתי למעלה היו מוסכמים, בגוון זה או אחר, על הרוב המכריע של האישים שיצרו את הטקסטים המכוננים של ארון הספרים הציוני, וכל שכן על כמה דורות של היסטוריונים ציונים. כבר ראשוני התנועה הלאומית היהודית ביקשו למרוד במורשת התלמודית של שלוש השבועות ובספיריטואליזציה הקבלית של ארץ-ישראל. הם גייסו את המקרא למפעל תרבותי-פוליטי לאומי מהפכני – גם בעניין זה היה לנצרות הפרוטסטנטית מקום מרכזי – וחילצו מתוך אוצרות היצירה הדתית היהודית לדורותיה ידיעות, מושגים והבנות שנשזרו לסיפור לאומי חדש. אף זיקתם של מחשבי קצים נוצרים אנגלים ואחרים למי שמכונים 'מבשרי הציונות' הייתה ידועה לפעילים הציונים וזכתה למחקר נרחב ומפורט בהיסטוריוגרפיה הציונית. היוצרים הציונים החדשנים לא ראו במפעלם זיוף, שקר או תחבולה למטרות תעמולה. ההפך הגמור הוא הנכון, הם הבינו את מעשיהם כחשיפה שיטתית של מה שהוסתר מפני המוני העם על ידי העיליות הרבניות, הושתק והושכח מן הלב. הגילוי המחודש של ארץ-ישראלית, על הריה ועמקיה, נחליה וחופיה, בתוך הטקסטים העתיקים מילא תפקיד מכריע במפעלם התרבותי של כמה הוגים ציונים בולטים. יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון 'תרגמו' את המידע הגאוגרפי התנ"כי והתלמודי למושגים גאופוליטיים נוסח הלאומיות האירופית ויצרו תשתית תרבותית לקונקרטיזציה של גבולות המפעל היישובי. זנד מספר בהרחבה על המיזם הגאוגרפי-ההיסטורי של שני המנהיגים הסוציאליסטים הללו, ובתוך כך אינו חוסך מהם הערה א-היסטורית מובהקת המקשרת את ספרם 'ארץ-ישראל'⁶ לקולוניאליזם האירופי: 'גבולות

ב. השם 'ארץ-ישראל' נטבע בספרות הבתור-מקראית, והתלמוד הבבלי הוא שעיצב את זיקת קהילות האמונה היהודיות לארץ והנחיל לדורות של מאמינים יהודים הגות אנטי-טריטוריאלית (עמ' 110-111).

ג. התפיסות המיסטיות שהפכו לבעלות השפעה גדולה בעולמם הדתי של היהודים בעת החדשה המוקדמת ביטלו את מרכזיותה של הארץ במשמעות הגאוגרפית (או לפחות הפחיתו אותה) והביאו לטיפוח הנסיעה לטריטוריה המקודשת לשם החוויה הרוחנית של היחיד.

ד. הנסיעה לארץ הקודש, וכל שכן ההתיישבות בה, הייתה פרקטיקה שולית לחלוטין בחייהן של קהילות היהודיות עד ראשית התקופה המודרנית. ה. הציפיות ל'שיבת ציון' בנצרות הפרו-טסטנטית, בייחוד בזו האנגלית, מילאו בעת החדשה תפקיד מרכזי ביותר בחיבורם מחדש של היהודים לארץ-ישראל של מטה.

ו. הזרמים המודרניסטיים ביהדות (אורתודוקסייה, רפורמה) דחו מכול וכול את הרעיון שהארץ היא קניין יהודי, יעד להגירת המונים או מולדת היסטורית של לאום.

ז. הציונות הצליחה לחולל מהפכה חסרת תקדים ביחס בין עם לארץ: השיח הדתי הולאם, והארץ הקדושה נעשתה לטריטוריה לאומית, או במילים אחרות ל'ארץ ישראל' (עמ' 197).

לולי היה המחבר חוזר ותוקף כמעט בכל עמוד מעמודי הספר את הבדיה הציונית המכונה 'ארץ'

5 הדברים מבוססים על מחקר של י' גפני, 'מעמדה של ארץ-ישראל בתודעה היהודית בעקבות מרד בר כוכבא', א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא: מחקרים חדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 224-232. המחקר ראה אור בקובץ שיצא לאור ב'יד יצחק בן-צבי', מוסד ציוני ממסדי 'כשר למהדרין' (לשיטת זנד כמובן).
6 ד' בן-גוריון וי' בן-צבי, ארץ ישראל בעבר ובהווה, תרגם ד' ניב, מהדורת מ' אליאב וי' בן-אריה, ירושלים תש"ם.

הגה תכניות להתיישבות חקלאית יהודית בהיקף נרחב ביהודה ובגליל. על תכניות אלו, שחקרתי בשעתו ביסודיות על יסוד מקורות ארכיוניים,⁷ כותב מחבר 'מתי ואיך הומצאה ארץ-ישראל?': 'הוא (מונטיפיורי) אפילו הציג בפני מוחמד עלי תכנית לרכישת שטחים בפלסטנה שנשלטה עדיין בידי מצרים, כמובן תוך התעלמות מוחלטת מעובדי האדמה המקומיים וההדגשה שלי' (עמ' 158). כל מי שיעיין במחקרים יגלה מיד כי לא זו בלבד שלא הייתה כלל התעלמות מעובדי האדמה המקומיים, אלא שמדובר היה בסוג של שיתוף פעולה כלכלי בין יהודים יושבי צפת, טבריה, ירושלים וחברון לשכניהם הלא-יהודים! התעודות ההיסטוריות הרבות שנשמרו מימי המסע לארץ-ישראל מלאות וגדושות פרטים ופרטי פרטים על פלאחים (כולל לעתים שמותיהם!) בכפרי הארץ ועל דרכי עבודתם. בין שקרא המחבר את המאמרים ובין שלא קרא בהם, ברור שלא היה יכול להעלות בדעתו ש'מתנחל יהודי' בראשית המאה התשע-עשרה הקים עסק משותף עם עובדי אדמה מקומיים – הניחו לעובדות, העיקר האידאולוגיה.

ישאל השואל: אם זנד מקבל בספרו ללא כל ערעור את מרבית הקביעות הציוניות, ואף מעצים כמה מהן הרבה מעבר לניסוחיהם הזהירים והביקורתיים של הכותבים הציונים, נגד מה הוא יוצא בעצם בחיבור המתיימר להיות רוויזיוניסטי ולהציע דקונסטרוקציה של השיח הציוני על אודות עם ישראל וארץ-ישראל? התשובה

ארץ ההבטחה האלוהית היו מפתים הרבה יותר והיה טמון בהם פוטנציאל אדיר ליצור ארץ יהודית רחבה, טריטוריה ראויה לשמה, התואמת בגודלה את המרחבים העצומים של הקולוניאליזם האירופי בראשית המאה ה-20' (עמ' 216). בן-צבי ובן-גוריון תרמו בספר זה את חלקם ל'מפעל הכינוס' הציוני, מיזם התרבות רחב הממדים שיוצרו ביקשו לחבר באמצעותו את נכסי הרוח של העבר עם המפעל הלאומי המודרני. 'מפעל הכינוס', שבעיני זנד הוא ככל הנראה מוצר נוסף של הבדיה הציונית, נועד להציע ליהודים זיכרון עבר חלופי. היה בו מרד בעבר, ובה בעת הייתה בו מידה גדולה של המשכיות העבר. מובן כי החרדי שדבק בעולם האמונה הישן, ועמו הליברל שביקש להתנתק לחלוטין מן הזיקה המעיקה לזיכרון מטריד ומביך של ארץ רחוקה ובלתי מוכרת, היו שותפים בהתנגדותם למרד הציוני הכפול במורשת העתיקה ובאוניוורסליזם העכשווי.

זנד מתאר נכונה ברובד ההיסטוריוגרפי של ספרו – אם כי לעתים בצורה פשטנית המחמיצה את מורכבות התהליכים התרבותיים שחוללה הלאומיות החדשה בחברה היהודית – את קווי המתאר של המרד הציוני. לעומת זאת ברובד הפוליטי-האידאולוגי של הספר הוא מאמץ בחום את כפל הפנים הרעיוני של מתנגדי הציונות, החרדים והליברלים, ונושא אותו הרחק משלהי המאה התשע-עשרה אל ראשית המאה העשרים ואחת. דוגמה מרתקת אחת מני רבות לפער בכתיבתו של זנד בין הניתוח ההיסטורי, הצמוד למחקר ה'ציוני', לבין הרובד הפרשני-התעמולתי, שבו הוא מגנה כל מה שריח לאומיות עולה ממנו, נוגעת לקשריו של הפילנתרופ היהודי-האנגלי סר משה מונטיפיורי (1784-1885) עם מחשבי קצין אוונגליסטים בריטים. הנדבן שגילה יחס מיוחד, ויוצא דופן בשעתו, לארץ-ישראל של מטה, ביקר בה שבע פעמים. בימי ביקורו השני, בשנת 1839,

7 י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל (1839)', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296; הנ"ל, 'תוכניות ליישוב ארץ ישראל במשא ומתן עם מוחמד עלי – מן היומנים', פעמים, 20 (תשמ"ד), עמ' 21-28; הנ"ל, 'משה מונטיפיורי וארץ ישראל', שם, 33 (תשרי תשמ"ה) עמ' 149-160; ר' קרק, 'קרקעות ותכניות לעיבודן בימי ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת 1839', שם, עמ' 57-92.

הרצל: 'הרצל עצמו היה אולי פחות אתנוצנטרי, ולמען האמת גם פחות "ציוני" מיתר המנהיגים שעמדו בראש התנועה הצעירה. בניגוד לרובם הוא לא חשב ברצינות שהיהודים הם עם־גזע ייחודי, ושלא כמרבית חבריו לתנועה, פלסטינה הייתה חשובה לו פחות כארץ יעד' (עמ' 199). במילים אחרות, אבי הציונות המדינית איננו תואם את אמות המידה ל'ציונות' נוסח זנד, שהן אמונה שהיהודים הם 'עם־גזע' ודבקות כוזבת בטריטוריה שאין ליהודים זיקה היסטורית אליה. הבסיס התאורטי של טענותיו של זנד באשר למשמעות ההיסטורית של 'המצאת ארץ־ישראל' בעייתי ביותר, בלשון המעטה. מאז שכתב חוקר הלאומיות הנודע אריק הובסבאום כי 'אין שום הצדקה לזהות את הזיקה היהודית לארץ־אבות ישראל [...] עם השאיפה לקבץ את כל היהודים למדינה טריטוריאלית חדשה שמקומה בארץ הקודש העתיקה'⁸ – ראו אור עבודות מדעיות לא מעטות שעניינן הקשר בין מסורות דתיות עתיקות לתנועות הלאומיות המודרניות.⁹ ספרות עשירה נכתבה בשאלת הרצף או הנתק בין מורשת העבר לתרבות המודרנית ומידת החידוש שבמסורות ה'מומצאות'. התודעה ההיסטורית של העת החדשה מוטרדת תדיר בשאלת התיחום בין המודרניות למה שקדם לה, ובה בעת היא מבקשת בעבר שורשים, מבשרים והתחלות. בשנת 2006 פורסם מחקר חדשני של חוקר ישראלי, חזקי שוהם, שנדונה בו בהעמקה ובגישה ביקורתית שאלת הרצף או הנתק שבין המורשת הדתית היהודית לבין התרבות העברית החדשה שהחלה לצמוח בארץ־ישראל עם העליות

איננה פשוטה כלל: זנד אמנם חוזר ושם ללעג את ההיסטוריונים הישראלים, שהוא רואה בהם סוכנים של הכוזב הציוני, אך מקבל ללא כל ערעור את קווי המתאר של ההיסטוריוגרפיה שיצרו. התקפתו מכוונת כלפי מטרה שונה ונבדלת: המיתוס העממי הרווח בחברה הישראלית בדבר הקשר הישיר בין ארץ־ישראל של תקופת המקרא וימי הבית השני לכברת הארץ שהתנחלו בה אנשי התנועה הלאומית היהודית המודרנית. זנד חוזר ומצביע על קיום גלגול מודרני (כעין־חילוני?) של מיתוס דתי עתיק, שדעתו איננה נוחה ממנו. עיון ברובד הפוליטי־האידאולוגי של הטקסט מגלה שוב ושוב כי בעוד שהמחבר חוזר ושונה את ניתוח העבר הציוני של ההיסטוריונים, בדרך כלל כפשוטו, הוא תוקף את השיח הפופולרי הישראלי, שיח שאינו דומה, בלשון המעטה, למה שעולה מן המחקרים המלומדים שהוא מצטט, ושעליהם הוא נסמך. הצרה היא שכמו שהראיתי במקרה של תכניות ההתיישבות של מונטיפיורי, זנד כופה את השיח הפופולרי הקיצוני והפשטני על הטקסט המחקרי. במילים אחרות, הוא מחפש את המטבע מתחת לפנס. במקום לעסוק בתרבות העממית הישראלית – ובתרבות הלאומית בכלל – שאותן לא חקר כלל, ובזיקתן ללאומיות היהודית, מתמקד המחבר הנלהב בכתבי ההיסטוריונים, שרובם ככולם מקעקעים במחקריהם את המיתולוגיות העממיות הרווחות היום בישראל. ולא זו בלבד אלא שזנד טוען כי אנשי האסכולה ההיסטורית הציונית, הם שהיו 'יצרניו של המיתוס' בדבר 'היסטוריה של אומה שחתרה תמיד לעבר יעדה העליון – השיבה לארץ־ישראל' (עמ' 211). לעתים מבצבצת מתוך דבריו של זנד ברובד הפרשני הוראה מהוססת שבעצם לו היה הניתוח ההיסטורי הציוני הישן (לשיטתו) ממשיך להיות הגורם המעצב את הזיקה בין העם לארץ, היה הדבר מניח את דעתו. כך למשל הוא כותב על

8 א' הובסבאום, לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה (מצוטט כאן על פי זנד, עמ' 11).

9 על הבסיס התאורטי המיושן של הספר בתחום חקר התנועות הלאומיות (הוא מעורכן עד שנות השמונים של המאה הקודמת) ראו: ברטל (לעיל, הערה 1), עמ' 519-520; פנסלר (לעיל, הערה 1), עמ' 526-527.

היהודית כמפעל שקרי, גרוש כזבים, סילופים ודעות קדומות. אולם בה בעת הוא מקבל את עיקריו של המפעל היישובי של התנועה הלאומית כאמת המידה ההיסטורית להבנת החיבור המחודש שנוצר בעת החדשה בין העם לארץ. באופן פרדוקסלי למדי מוצא הקורא הביקורתי בספר זה כי זנד ממשיך – אולי שלא במודע או מתוך חוסר הבנה – את קווי היסוד של המחשבה הציונית החילונית, אף שהוא שולל אותם במוצהר ומתקרב כאמור לעמדת האורתודוקסיה האנטי-ציונית מחד גיסא ולאנטי-לאומיות הרדיקלית ממורשת הנאורות האירופית מאידך גיסא. שני הקצוות הללו, שבהם מרדה המחשבה הלאומית היהודית עוד בימיה הראשונים, שללו – ושוללים עד עצם היום הזה – את לגיטימיות החיבור ההיסטורי-תרבותי בין היהודים לארץ-ישראל. אף מחבר 'מתי ואיך הומצאה ארץ-ישראל?' שולל בחריפות חיבור לא 'דתי' עם הארץ או חיבור 'אזרחי' בין עם לארץ. אך אם נשמיט את מילות הגנאי נגד הציונות בפרט והלאומיות בכלל ונתעלם ממשפטי אי ההסכמה המלווים כצל את הסיפור ההיסטורי הציוני המוכר שמביא זנד, נמצא כי לפנינו ניתוח – שטחי ופשטני לעתים – של התהליך המורכב שבו הצליחו הוגי דעות, סופרים ומדינאים לשזור מחדש חוטים מן המורשת הדתית הנושנה למארג רעיוני-פוליטי חדשני, מארג שצבר עצמה, ושזכה להשפעה בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל. זנד חוזר בשיטתיות כאמור הן על טענות מרכזיות של הוגים ציונים שהוא לועג להם, הן על מסקנות המחקר ההיסטורי המקובל של תולדות ארץ-ישראל, שאת מסקנותיו הפוליטיות הוא דוחה מכול וכול. כל מי שמצוי בעיקרי תולדות הציונות יזהה על נקלה כי מחבר 'מתי ואיך הומצאה ארץ-ישראל?' חוזר ומאשש בספרו את הסיפור הציוני המוכר, ואפשר לומר אף הקלסי. זנד בא לקלל, אך נמצא מברך.

הציוניות. כתב שוהם: 'היישוב ביקש להיות ישות פוליטית חדשה – "מדינה בדרך" שלא נודע כמותה כבר אלפי שנים של היסטוריה יהודית. מצד שני, כיוון שתפס את עצמו במונחים אתניים, ההיסטוריה שיחקה חלק חשוב במנגנון הלגיטימציה שלו. בעצם השימוש במונח "ארץ ישראל" למשל, ולא בשמה המנדטורי של מושבת המנדט "פלשתינה" – היה משום ניסיון ליצור רצף עם העבר הרחוק והקרוב, והדברים ידועים' [ושם הפניה לשני מחקרים שראו אור בשנת 1990].¹⁰ עבודתו של שוהם מצביעה על כך שהדיכוטומיה המודרניסטית בין מורשת דתית לבין עיצוב (או 'המצאה') של מסורת לאומית חדשה, דיכוטומיה המאפיינת את שיטתו של זנד, איננה מתאימה לניתוח היווצרותה של התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל.¹¹ חיבורו של זנד נכתב ברוח הדיכוטומית שעל פיה 'ארץ-ישראל' של התרבויות הטרום-מודרניות ו'ארץ-ישראל' של הלאומיות היהודית החדשה הן שתי ישויות נבדלות, וכל המבקש לחבר ביניהן עושה שקר בנפשו.

מסתו הפוליטית הלוהטת של זנד נשענת ברובה הגדול על השקפות העולם העיקריות בנוגע לארץ-ישראל שרווחו בציונות לזרמיה ולמפלגותיה. הספר פורש לפני הקורא את גלגולי המאבק הציוני להטביע בתודעת בני עם עתיק זיקה מחודשת ומהפכנית למולדת שזכרה נשמר במרוצת הדורות באוצרות הספרים, בטקסי חגים ובסידורי התפילה. איבתו היוקרת של המחבר לציונות ולכל מה כרוך בה הביאה אותו להציג את המיזם הארץ-ישראלי של התנועה הלאומית

10 ח' שוהם, 'חגיגות פורים בתל אביב 1908-1936: עיון מחודש במשמעותם של סמלים, מסורת וספירה ציבורית בתרבות עממית ציונית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בריאן, תשס"ו.

11 שם, עמ' 422-423.